

МУРКОВИЧ Людмила Іванівна,
здобувач ДРІДУ НАДУ

ФОРМИ УЧАСТІ ЧЛЕНІВ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ У ВИРІШЕННІ ПИТАНЬ МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ

Розглядаються форми участі членів територіальної громади у вирішенні питань місцевого значення. Аналізується типологія такої участі залежно від активності громадян. Визначаються статусні особливості осіб, які реалізують індивідуальні права члена місцевої громади в системі місцевого самоврядування.

Ключові слова: територіальна громада, місцеве самоврядування, права члена територіальної громади, голова місцевої ради, депутати місцевої ради.

Муркович Л. И. Формы участия членов территориальной общины в решении вопросов местного значения

Рассматриваются формы участия членов территориальной общины в решении вопросов местного значения. Анализируется типология такого участия в зависимости от активности граждан. Определяются статусные особенности лиц, которые реализуют индивидуальные права члена местной общины в системе местного самоуправления.

Ключевые слова: территориальная община, местное самоуправление, права члена территориальной общины, председатель местного совета, депутаты местного совета.

Murcovich L. I. Forms of participation of members of territorial community in the decision of questions of local value

In the article the forms of participation of members of territorial community are examined in the decision of questions of local value. The analysis of typology of such participation was carried out depending on activity of citizens. The status features of

persons that will realize individual rights for the member of local community in the system of local self-government are determined.

Key words: territorial community, local government, rights for the member of territorial community, chairman of local advice, deputies of local advice.

Постановка проблеми. Важливі стратегічні напрями вітчизняного державотворчого процесу, серед яких насамперед слід виділити проведення адміністративної та територіальної реформи, уdosконалення в цьому контексті системи місцевого самоврядування, потребують розробки пропозицій щодо підвищення участі членів територіальної громади в процесі прийняття місцевих управлінських рішень. За умов трансформації українського суспільства впровадження нових механізмів залучення громадян до участі в місцевому самоврядування потребує комплексного підходу з урахуванням того, що забезпечення участі членів територіальної громади у вирішенні місцевих справ пов'язано з формуванням суспільної думки щодо важливості внесення мешканцями громади власного внеску в її діяльність, відповідно сприяючи адаптації системи в цілому, підвищуючи її стійкість та ефективність під час взаємодії з іншими інститутами, здійснення регуляції внутрішніх зв'язків та поведінки окремих частин системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам забезпечення участі членів територіальної громади у здійсненні права на місцеве самоврядування за допомогою інструментів безпосереднього волевиявлення, а також питанням реалізації представницької демократії на локальному рівні присвячено роботи М. Бондаря, В. Борденюка, А. Дуди, Д. Ковриженка, О. Прієшкіної, В. Серьогіна, Ю. Тищенко, Ю. Тодики, О. Чебаненко, О. Ярмиша та ін. Не применшуючи важливість публікацій науковців, слід відзначити, що окремі форми залучення громадян до участі в місцевому самоврядуванні залишаються недостатньо висвітленими, а тому потребують проведення подальших досліджень.

Мета статті – дослідити форми участі членів територіальної громади в управлінні місцевими справами, а також типології їх активності.

Виклад основного матеріалу. Європейська хартія місцевого самоврядування передбачає, що право громадян на участь в управлінні державними справами є одним із демократичних принципів. Це право найбільш безпосередньо може здійснюватися

саме на місцевому рівні. При цьому орган місцевого самоврядування, наділений муніципальними функціями, є одним з головних будь-якого демократичного режиму, тому що має найтісніший контакт з громадянином [7].

За результатами дослідження, проведеного Організацією економічного співробітництва та розвитку, форми участі громадян у процесі прийняття владних рішень можна поділити на п'ять груп:

- інформування та вплив (органи влади інформують громадян в односторонньому порядку);
- консультування (органи влади консультируються з громадянами, як правило, оцінюючи позицію громадян);
- дорадче залучення (захочення участі громадян у процесі прийняття політичних рішень, унаслідок чого громадяни мають можливість дати остаточну оцінку перед ухваленням або відхиленням певного рішення);
- стимульована участь (органи влади залишають за громадянами право прийняти остаточне рішення);
- добровільна участь громадян (громадяни активно залучені до процесу прийняття владних рішень, при цьому їх позиція є обов'язковою для врахування, відповідальність за зроблені кроки лежить на обох суб'єктах управлінської діяльності – органах влади і громадськості) [14, с. 32].

Конституція та Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» вміщує досить широкі повноваження громадян щодо безпосередньої участі в управлінні місцевим життям. У названих нормативних актах закладені необхідні передумови для реалізації основних демократичних форм участі громади у вирішенні місцевих справ. Зокрема, Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» гарантує право на здійснення місцевих ініціатив, проведення громадських слухань та загальних зборів, створення органів самоорганізації населення, а також закріплює право на участь у виборах і місцевих референдумах [11].

Однак названі форми громадівської участі мають різний характер та зміст. За видами її класифікують так: легальна, добровільна, спонтанна та мобілізаційна, конвенціональна (підтримки) та неконвенціональна (протесту). До політичних форм участі населення, як правило, відносять масові (участь у виборах, політичних кампаніях, мітингах, демонстраціях тощо, у діяльності громадських об'єднань), а

також групові та індивідуальні (звернення громадян до органів влади, переговори, лобіювання) [8].

Права члена місцевої громади в системі місцевого самоврядування, на думку М. Бондаря, слід поділити на дві групи: індивідуальні (які належать кожному члену територіальної громади й можуть бути реалізовані будь-яким окремим жителем незалежно від інших членів громади); колективні (здійснення яких можливе лише шляхом спільних дій певної кількості членів територіальної громади) [1, с. 33 – 34]. Названі права відповідають закріпленим у чинному законодавстві формам прямої демократії. Їх структурування дозволяє віднести до першої групи право на участь у місцевих референдумах і виборах, а також бути обраним, службу в органах місцевого самоврядування, звернення громадян, інформаційні запити, оскарження в суді рішень місцевих органів влади тощо. До другої групи слід включити діяльність органів самоорганізації населення, проведення зборів та мітингів, походів та демонстрацій, місцеві ініціативи, громадські слухання та ін. Слід зазначити, що в системі місцевого самоврядування, завдяки органічному поєднанню, індивідуальні та колективні форми безпосередньої участі населення у вирішенні справ місцевого значення повинні мати пріоритетне значення серед інститутів місцевого самоврядування.

Найбільш масовою формою локальної демократії є участь членів громади у місцевому виборчому процесі. Така тенденція є загальною для всіх західних демократичних країн. Водночас у сучасній Україні електоральна активність порівняно з радянським періодом значно знизилася. Як зазначає М. Юрій, явка виборців на вибори в місцеві органи влади інколи коливається від 25 % до 50 %, тоді як у СРСР у виборах брали участь більше ніж 90 % (за офіційними даними – 98 – 99 %) виборців [15, с. 255].

Слід зазначити також, що нині населення розглядає участь у виборах не стільки як форму участі у виробленні й ухваленні управлінських рішень або як інструмент діалогу з владою щодо узгодження інтересів, а скоріше як спосіб виразити свою підтримку або протест владі та політикам. Що стосується інших форм, то залучення українців до переважної більшості видів місцевого суспільного життя перебуває на досить низькому рівні.

Активність членів територіальної громади можна за аналогією з типологією політичної участі М. Вебера [4] поділити на такі групи: професійна діяльність (голови

та секретарі місцевих рад); діяльність «за сумісництвом» (депутати місцевих рад, активісти територіальної громади, які не займаються такою діяльністю постійно, проте беруть активну участь у місцевому житті); участь «за випадком» (члени територіальної громади, які беруть участь у місцевих виборах, в акціях протесту або підтримки). Таким чином, у процесі та результаті проведення місцевих виборів ми отримуємо місцевих лідерів з активістів, що можуть бути неодноразово (у разі висловлення довіри до такої кандидатури членами територіальної громади) переобрани на виборні посади голів рад або депутатів міських, районних у містах, селищних або сільських рад.

Досвід функціонування системи управління в містах України свідчить, що будь-яка реформа на місцевому рівні починається й залежить від міського голови, який за мету діяльності повинен поставити отримання членами територіальної громади послуг найкращої якості. За О. Поповим, його досвід роботи на посаді міського голови міста Комсомольська показав, що серйозні кардинальні реформи в місті можна проводити лише за умови нагромадження політичного багажу та авторитету, що підвищує довіру до такої виборної особи. Під час зміни певної системи саме цей авторитет має допомагати змінити систему найбільш безболісно [9, с. 17]. Відповідно залежно від авторитету та поваги членів територіальної громади можна виділити три типи голів місцевих рад: тих, кого люблять, кого поважають та кого бояться [9, с. 21]. Перші два типи голів місцевих рад є найбільш прийнятними кандидатурами, результативність їх діяльності залежить безпосередньо від постійного підтримування прямого та зворотного зв'язку з мешканцями стосовно їх очікувань та якості адміністративних послуг, що надаються на відповідній території.

Голова сільської, селищної та міської ради займає особливе місце в діяльності органу місцевого самоврядування та територіальної громади. На думку В. Борденюка, його правовий статус об'єктивно має визначатися в системному зв'язку з правовим статусом сільських, селищних, міських рад та їх виконавчих органів. Відповідно доктринальний підхід до визначення статусу голів місцевих рад, як елементу системи місцевого самоврядування, стосується того, що вони входять до неї не безпосередньо, а через відповідні органи місцевого самоврядування [2, с. 211; 3, с. 196].

Згідно зі ст. 5 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» система місцевого самоврядування включає: територіальну громаду; сільську, селищну,

міську раду; сільського, селищного, міського голову; виконавчі органи сільської, селищної, міської ради; районні та обласні ради, що представляють спільні інтереси територіальних громади сіл, селищ, міст; органи самоорганізації населення. Відповідно до ч. 1 ст. 12 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» сільський, селищний, міський голова є головною посадовою особою територіальної громади відповідно села (добровільного об'єднання в одну територіальну громаду жителів кількох сіл), селища, міста. Крім того, ч. 2 ст. 12 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» закріпила, що сільський, селищний, міський голова обирається відповідною територіальною громадою на основі загального, рівного, безпосереднього виборчого права шляхом таємного голосування в порядку, визначеному законом, і здійснює свої повноваження на постійній основі. Відповідно до ч. 2 ст. 79 названого закону в разі порушення головою місцевої ради Конституції або законів України, прав і свобод громадян, не забезпечення здійснення наданих йому повноважень вони можуть бути досрочно припинені за рішенням відповідної ради або місцевого референдуму (тобто виборців, які висловили довіру та віддали свої голоси за даного кандидата під час голосування).

Зважаючи на особливості обрання (територіальною громадою), діяльності (законодавче визначення організаційних, кадрових та представницьких повноважень у ст. 42 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні; на основі представницького мандату діє від імені виборців; під час здійснення повноважень є підзвітним, підконтрольним і відповідальним перед територіальною громадою), незалежного статусу (особливості досрокового припинення повноважень сільських, селищних, міських голів згідно з ч. 3 ст. 79 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») голови місцевої ради вбачається дискусійною позицією В. Борденюка, що посада сільського, селищного, міського голови «не має принципових відмінностей від посади керівника органу державної влади» [3, с. 197]. Водночас слід погодитися з його думкою про недоцільність прийняття окремого Закону «Про статус сільського, селищного, міського голови», оскільки схвалення окремих законів щодо певного елементу системи місцевого самоврядування може привести до дублювання їх норм.

Дуалістичність статусу сільського, селищного, міського голови обумовлена тим, що, з одного боку, він є посадовою особою місцевого самоврядування (працює в

органі місцевого самоврядування, має відповідні повноваження у здійсненні організаційно-роздорядчих і консультивно-дорадчих функцій та отримує заробітну плату за рахунок місцевого бюджету), очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях, але з іншого – він є окремим суб'єктом місцевого самоврядування, що «докорінно відрізняє його від голів районної, обласної, районної у місті ради» [16, с. 583].

Щодо інших посадових осіб місцевого самоврядування, то відповідно до ст. 3 Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування», окрім посад, на які особи обираються територіальною громадою, громадяни України також можуть бути обрані або затверджені на виборні посади відповідною місцевою радою, призначенні сільським, селищним, міським головою, головою районної, районної у місті, обласної ради на конкурсній основі чи за іншою процедурою, передбаченою законодавством України [12]. Слід зазначити позитивні зміни, що мають місце останнім часом, щодо забезпечення місцевих рад кваліфікованими спеціалістами. Проте компетентність й ініціативність посадових осіб місцевого самоврядування на низовому рівні стикається з недостатністю досвіду громадівського самоуправління та низьким рівнем політичної участі членів територіальної громади під час вирішення питань місцевого значення. Тому саме від активності та проактивності службовців органів місцевого самоврядування залежить міцність зв'язків з громадою, а відповідно й розуміння жителями сіл, селищ, міст проблем реалізації органами місцевого самоврядування поставлених перед ними завдань, формування «відчуття спільноти» задля найкращого обрання способу вирішення питань місцевого значення.

З огляду на те що територіальна громада, незважаючи на конституційне закріплення її як первинного суб'єкта місцевого самоврядування, через об'єктивні причини не може й не зможе здійснювати перманентне та цілеспрямоване управління локальними процесами в межах адміністративно-територіальних одиниць з метою реалізації питань місцевого значення, набуває об'єктивного характеру й необхідність формування представницьких органів територіальної громади серед її членів [10, с. 54]. Депутати місцевих рад відповідно до Закону України «Про статус депутатів місцевих рад» є членами представницького органу місцевого самоврядування й відповідно представниками територіальної громади. Дуалістичність їх статусу полягає в тому, що, з одного боку, вони реалізують власне індивідуальне право

громадянина на участь у місцевому самоврядуванні шляхом діяльності у складі органу місцевого самоврядування, а з іншого – через належність до певного виборчого округу забезпечують зв'язок представницького органу з населенням, що передбачено ст. 10 – 11 Закону України «Про статус депутатів місцевих рад». Зокрема, це обов'язок періодичного (не рідше ніж один раз на півріччя) інформування депутатом виборців про роботу місцевої ради та її органів, про виконання планів і програм економічного і соціального розвитку, інших місцевих програм, місцевого бюджету, рішень ради і доручень виборців. Крім того, депутат зобов'язаний відповідно до закону не рідше ніж один раз на місяць особисто приймати громадян [13].

Слід зазначити, що останнім часом спостерігається падіння якості депутатської роботи. До чинників її погіршення, на думку А. Дуди, слід віднести:

- скорочення практики особистого прийому виборців депутатами місцевих рад;
- зменшення кількості зустрічей депутатів з виборцями;
- скорочення практики звітування депутатів перед виборцями;
- скорочення кількості депутатських звернень з проблематики, важливої для виборців [6, с. 31].

Таке становище потребує розробки більш зваженого підходу до формулювань нормативно-правових актів з питань удосконалення механізму здійснення контролю за діяльністю депутата місцевої ради, а також відклікання депутата (зокрема з ініціативи членів територіальної громади). У даному випадку, з одного боку, активізація самих виборців може забезпечити поліпшення та оптимізацію депутатської роботи для забезпечення комунікативних зв'язків між територіальною громадою та представницькими органами місцевого самоврядування. З іншого боку, місцева рада може сприяти налагодженню соціального діалогу з населенням за допомогою утворення системи громадських приймальень депутатів ради, проведення роз'яснювальної роботи з мешканцями, забезпечення чіткої системи звітування рад; створенню постійно діючих моніторингових груп за діяльністю виконавчих органів рад; запровадженню навчальних програм для депутатів щодо сприяння партнерській співпраці; створенню та вдосконаленню діяльності дорадчих громадських структур при радах з метою врахування думок членів територіальної громади.

Як зазначають фахівці, зниження довіри до владних та громадських інституцій негативно впливає на процес формування демократичних традицій розвитку українського суспільства. Опитування щодо ставлення громадян до державних та політичних інституцій, проведене у грудні 2007 р. Інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка, виявило порівняно високий (і найвищий серед усіх державних інституцій) рівень довіри громадян до влади найнижчого рівня – міських, селищних, сільських голів (рейтинг довіри/недовіри +6) та рад (+4), що можна пояснити, з одного боку, їх близькістю до народу, а з іншого – наявністю безпосередньої взаємодії з виборцями, а отже, й іншого виміру відповіданості [5].

Про високий рівень довіри до органів місцевого самоврядування на сільському рівні свідчить соціологічне опитування, проведене в Солонянському районі Дніпропетровської області у 2012 р. Дані опитування мешканців сіл Петриківка та Олександropіль стосуються визначення ставлення громадян до місцевої влади (сільського голови, працівників сільської ради, депутатів сільської ради у своєму окрузі) за шестибалльною шкалою (5 – дуже добре; 4 – добре; 3 – ні погано, ні добре; 2 – досить погано; 1 – дуже погано; 0 – важко відповісти). З опитаних мешканців жоден не вказав негативного ставлення до місцевого голови та органу місцевого самоврядування (показники «погано» та «досить погано»), 14 % жителів обрали відповідь, яка характеризує їх ставлення як «ні добре, ні погано», а 5 % мешканців – «важко відповісти».

Переважна більшість жителів села Петриківка оцінили роботу сільського голови, працівників сільської ради та депутатів на «дуже добре» та «добре» (відповідно 92,8 %, 85,7 % та 89,2 %). Так само мешканці села Олександropіль діяльність сільського голови оцінили на «дуже добре» та «добре», що становить 95,8 % опитаних громадян, працівників сільської ради – 94,4 %, депутатів місцевої ради – 87,6 %. Схвалюючи діяльність органів місцевого самоврядування, члени територіальної громади відзначали також зміни у вирішенні конкретних питань місцевого значення, важливих для повсякденного життя, що обумовлює їх позитивне ставлення до представницького, виконавчого органу місцевого самоврядування та їх посадових осіб. Зокрема, відзначалося вирішення питань щодо проведення водогону, ремонту школи та дитячого садка, клубу, забезпечення освітлення на вулицях, культурний розвиток, соціальний захист, поліпшення сфери охорони здоров'я (зокрема забезпечення медичним

обладнанням), ремонт доріг, ліквідація сміттєзвалищ, ремонт та відкриття спортивного комплексу. Таким чином, якщо діяльність органу місцевого самоврядування спрямована на вирішення важливих для мешканців питань місцевого значення, ухвалення таких рішень, які максимально можуть задовольнити різні групи зацікавлених осіб (бізнесові структури, пенсіонерів, молодь, громадські організації тощо), то це забезпечує вирішення основного завдання місцевого самоврядування – забезпечення ефективного та близького до місцевого населення управління значою часткою суспільних справ у його інтересах.

Для плідної співпраці з активними членами територіальної громади органи місцевого самоврядування можуть запроваджувати проекти, спрямовані на розвиток відповідної території. Прикладом такого співробітництва, а також залучення мешканців до активної діяльності задля вирішення питань місцевого значення є реалізація проектів щодо створення та розвитку органів самоорганізації населення. З лютого 2013 р. розпочав роботу Львівський регіональний ресурсний центр для органів самоорганізації населення, який діє на базі Фонду розвитку громадських організацій «Західноукраїнський ресурсний центр».

Із березня 2013 р. у місті Дніпропетровську було презентовано проект «Ресурсний центр для органів самоорганізації населення Дніпропетровської області», що реалізується Центром підтримки громадських і культурних ініціатив «Тамариск» у партнерстві з Дніпропетровською обласною радою за підтримки Міжнародного фонду «Відродження». Його метою є створення системної підтримки органів самоорганізації населення (ОСН) у Дніпропетровській області шляхом надання інформаційно-методичної та організаційно-правової підтримки, навчання, видання методичних рекомендацій, запровадження системи комунікації, поширення кращих українських практик, розробки та лобіювання проектів місцевих нормативно-правових актів щодо поліпшення місцевих умов для розвитку ОСН. У Ресурсному центрі всі бажаючі можуть отримати безкоштовно консультації з правових, організаційних, інформаційних, фінансових та інших питань щодо створення та діяльності ОСН, експертну допомогу під час розробки документів, що стосуються створення та діяльності ОСН, первинну правову допомогу; узяти участь у навчальних семінарах для представників ініціативних груп «Створення та організація роботи

ОСН», а також для представників активу діючих ОСН «Правові та організаційні аспекти діяльності ОСН.

Висновки. Таким чином, підвищення рівня залучення членів територіальної громади до участі в реалізації права на місцеве самоврядування на сучасному етапі розвитку суспільства насамперед залежить від бажання органів місцевого самоврядування використовувати їх потенціал. Одним із найефективніших механізмів підвищення рівня співпраці між місцевою владою та громадою є реалізація проектів та програм, спрямованих на розвиток місцевого самоврядування за участю не тільки органів місцевого самоврядування, але й громадськості. Результати такої діяльності свідчить про можливість вирішення актуальних проблем місцевого самоврядування, запровадження позитивного досвіду в практиці діяльності місцевих органів влади, що сприяє поглибленню процесів здійснення реформи місцевого самоврядування в Україні.

Список використаних джерел

1. **Бондарь Н. С.** Права человека и местное самоуправление в Российской Федерации : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.02 / Бондарь Николай Семенович ; Саратов. гос. акад. – Саратов, 1997. – 48 с.
2. **Борденюк В.** Правовый статус сельского, селищного, міського голови у контексті законодавчих ініціатив / В. Борденюк // Право України. – 2011. – № 3. – С. 193 – 201.
3. **Борденюк В.** Сільський, селищний, міський голова у механізмі здійснення місцевого самоврядування: конституційно-правові аспекти / В. Борденюк // Право України. – 2011. – № 2. – С. 208 – 215.
4. **Вебер М.** Политика как призвание и профессия / М. Вебер. – Режим доступа : www.nir.ru/socio/articles/weber_politika.htm.
5. **Довіра** громадян до органів влади та базових соціальних інститутів. – Режим доступу : www.old.niss.gov.ua/Monitor/april08/6.htm.
6. **Дуда А.** Запровадження пропорційної системи на місцевих виборах у контексті комунікативних зв’язків влади і громади в Україні / Андрій Дуда // Питання ефективної комунікації політичних партій з виборцями в контексті формування

публічної політики: пріоритети розвитку / Ю. Тищенко, Я. Варивода, С. Конончук [та ін.]. – К. : Укр. незалеж. центр політ. дослідж., 2007. – 80 с.

7. **Європейська хартія місцевого самоврядування** : ратифікована законом України від 15 лип. 1997 р. № 452/97-ВР. – Режим доступу : www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_036.

8. **Отчет по исследованию «Развитие форм и методов политического участия и социальной самоорганизации населения как условия становления гражданского общества в России».** – Режим доступа : www.democracy.ru/library/misk/cessi_rus/.

9. **Порадник** міському голові / за заг. ред. Н. Кошманенко. – К. : [б.в.], 2006. – 111 с.

10. **Прієшкіна О. В.** Місцеве самоврядування в Україні: правове регулювання безпосередньої демократії : навч. посіб. / О. В. Прієшкіна. – К. : Кондор, 2004. – 336 с.

11. **Про місцеве самоврядування в Україні** : Закон України від 21 трав. 1997 р. № 280/97-ВР. – Режим доступу : www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80.

12. **Про службу** в органах місцевого самоврядування : Закон України від 7 черв. 2001 р. № 2493-ІІІ. – Режим доступу : www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2493-14.

13. **Про статус** депутатів місцевої ради : закон України від 11 лип. 2002 р. № 93-ІУ. – Режим доступу : www.zakon4.rada.gov.ua/laws/show/93-15/print1360136458099969.

14. **Чебаненко О.** Взаємодія громадянського суспільства та влади на місцевому рівні / Олена Чебаненко, Денис Ковриженко // Часопис Парламент. – 2008. – № 2. – С. 26 – 40.

15. **Юрій М. Ф.** Політологія : навч. посіб. / М. Ф. Юрій. – К. : Дакор, КНТ, 2006. – 416 с.

16. **Ярмиш О. Н.** Державне будівництво та місцеве самоврядування в Україні : навч. посіб. / О. Н. Ярмиш, В. О. Серьогін ; за заг. ред. Ю. М. Тодики. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2002. – 672 с.